

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЦЕРКВИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Сьогодні в Україні відсутня єдина концепція державної політики в сфері відносин з релігійними об'єднаннями. Модель взаємовідносин між державою і церквою в нашій країні знаходиться в стадії формування. З метою вдосконалення конституційно-правового регулювання таких відносин важливим є використання позитивного досвіду інших постсоціалістичних країн.

Автор дослідження ставить за мету проаналізувати зміст та практику державно-церковних відносин в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині. Слід відрізнити конституційно-правовий статус релігійних об'єднань та конституційно-правове регулювання відносин між державою та релігійними об'єднаннями. Інститут правових норм, що регулює статус та діяльність релігійних об'єднань є комплексним правовим інститутом, який включає в себе правові норми таких галузей права, як: конституційне право, цивільне право, фінансове та податкове право, адміністративне право, кримінальне право.

Комплексе правових норм, що здійснюють конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою в їх чисельних проявах є підгалуззю конституційного права. Її особливістю є те, що специфічні суспільні відносини, які складають предмет, регулюються державою через прийняття нормативно-правових та підзаконних актів.

Конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою включає в себе: загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення принципу нестворення у внутрішній справі церкви до тих пір, поки діяльність церкви не суперечить діючому законодавству та не порушує права людини.

Актуальність дослідження питання правового регулювання діяльності релігійних організацій визначається соціально-політичною важливістю процесу покращення державно-конфесійних відносин на Україні. Оптимальне державне законодавство про релігію та релігійні організації є безцінним засобом гуманізації релігійного фактору в суспільному житті, гармонізації всього суспільства.

На початку 90-х колишні "країни народної демократії" прийняли нові конституції та спеціальні закони, що регулюють державно-церковні відносини. Процес радикальних змін державно-церковних відносин в європейських постсоціалістичних країнах проходив по-різному. Однак можна виділити загальні риси, для характеристики яких слід звернутися до передісторії створення сучасної бази.

Країни Центральної Європи до прийняття соціалістичних конституцій в період 1948-1949 рр. у переважній більшості були віруючі. Хоч нова правова база в цих країнах була "ретельно вивчена" від Радянського Союзу, глибокий вплив церкви на суспільно-політичне життя не можна було не врахувати при прийнятті нових конституцій та законів.

Наступні конституції, які приймали у 70-х роках ліквідували „слабкі місця та недоречності“. Від церков була відібрана функція запису актів громадянського стану. Законним шлюбом вважалося тільки зареєстрований в державних установах. Існуюча раніше релігійна присяга була замінена світською присягою.

Але і в цьому випадку історичні особливості породжували конкретну практику відносин між державою і церквою. В ряді країн у розпорядженні церкви були залишені земельні наділи. Наприклад, в Польщі приходи і монастирі мали право мати землю до 50 га. Землі, у Чехословаччині – до 30 га. Цілий ряд країн державна влада здійснювала фінансове субсидування релігійних об'єднань, а в Польщі та Чехословаччині священнослужителям виплачували заробітну плату. Органи влади Польщі, Чехословаччини, Румунії ввели обов'язкову присягу для священників.² За прикладом старшого брата для здійснення контролю за дотриманням законодавства про релігію та церкву у всіх країнах були утворені державні органи: в Чехословаччині – Секретаріат у справах церкви при уряді ЧССР, а в Польщі – Міністерство у справах віросповідання при Кабінеті Міністрів ПНР.

В деяких країнах (НДР, ЧССР, Румунія) відокремлення церкви від держави не було зафіксовано в конституціях. Політичні партії, що створювалися на основі конфесійної приналежності, діяли тільки в НДР та ЧССР. В НДР з 1945 року функціонував Християнсько-демократичний союз, який виступав за „залучення християн до справи будівництва соціалізму“. В ЧССР християнська за своїм характером Чехословацька народна партія, не пов'язувала себе з якоюсь церквою, а об'єднувала у своїх рядах людей, які притримувались одночасно християнських та соціалістичних поглядів.

В питаннях взаємовідносин з релігією та церквою європейські соціалістичні країни декларували принципи світського характеру держави та нейтральності по відношенню до світогляду своїх громадян. Ці країни визнавали свободу совісті та віросповідання аж до права поширення релігійних чи атеїстичних поглядів. Вказані ідеї були відображені в певних законодавчих нормах. На практиці, особливістю державно-церковних відносин в соціалістичних країнах було підпорядкування релігійної політики офіційній ідеології. Наслідком цього стало протиріччя між конституційною теорією та реальним життям. Держава, використовуючи різні засоби примусу, обмежувала свободу совісті та віросповідання. В конституціях та законодавствах про свободу совісті та

віросповідання соціалістичних країн права релігійних об'єднань змушувались переважно до функції задоволення релігійних потреб віруючими у молитовних будинках. Була заборонена культурно-просвітницька, виховна, освітня, виховна та цілий ряд інших видів діяльності. Характеризуючи конституції 70-х років соціалістичних країн слід відмітити формальний, чисто символічний характер регулювання державно-церковних відносин. Наслідком цього стало те, що свобода совісті не гарантувалась в повному об'ємі правовими засобами і породжувало чимало труднощів на шляху практичного здійснення.

Декларуючи свободу совісті та віросповідання, конституції європейських соціалістичних країн не вказували конкретні права громадян, що випливали з проголошеної свободи. Законодавство соціалістичних країн не визнавало за церковними організаціями прав юридичних осіб.

Ще до розпаду соціалістичної системи в цілому ряді країн спостерігається процес, що отримав назву "релігійна відлига". На початку 80-х років влада та комуністичні партії ряду країн стали ліквідувати перепони в сфері релігійної свободи. Наслідком стало відродження релігійного життя, що привело до зростання чисельності релігійних громад, будівництва нових культових будівля, лібералізації законодавств про свободу совісті та діяльність релігійних організацій.

У 1980-1981 рр. віруючі Польщі отримали можливість регулярно слухати Богослужіння по державній радіо сітці. Польський уряд під тиском опозиції змушений був виступити з ініціативою про офіційні переговори з керівництвом римо-католицької церкви з метою визначення статусу останньої в державі. Переговори тривали протягом декількох років, їх результатом стало прийняття 17 травня 1989 року трьох законів: "Про відносини держави та римо-католицької церкви", "Про гарантії свободи совісті та віросповідання", "Про соціальне забезпечення духовенства". Зміст вказаних законів було приведено у відповідність з міжнародними зобов'язаннями країни в галузі прав людини.³

Серед національних віросповідань в східноєвропейському регіоні лише польська церква користується народною підтримкою дякуючи своєму антикомуністичному минулому. Польща перша з соціалістичних країн здійснила ліберально-політичну трансформацію, прийнявши нові демократичні норми в галузі віросповідання. Інші соціалістичні країни отримали чудовий приклад для формування в себе нової моделі державно-церковних відносин.

В нинішніх конституціях та законодавчих актах про свободу совісті "постсоціалістичних країн" по-різному сформована релігієзнавча проблематика. Перш за все відображена історична специфіка, яка складалася в тій чи іншій країні, моно чи поліконфесійна структура суспільства. Характеризуючи зміст статей про свободу совісті в нових конституціях східноєвропейських країн, слід відмітити певні загальні принципи їх

віросповідної політики. Всі ці країни декларують себе як демократичні та правові, а тому проголошують світський характер держави. В більшості конституцій підкреслено, що міжнародні договори, ратифіковані в міжнародному порядку, є частиною внутрішнього права країни та "мають пріоритети перед тими нормами внутрішнього законодавства, які їм суперечать".

Право на свободу совісті та віросповідання виступають у нерозривному зв'язку з свободою думки та переконань. Подібне тлумачення є новачком для цих країн. На відміну від попереднього політичного режиму, свобода совісті та віросповідання в нових конституціях свобода совісті визначена досить широко.

Базуючись на міжнародних документах з питань свободи совісті, віросповідання та діяльності релігійних об'єднань, конституцій, закони та інші нормативно-правові акти постсоціалістичних країн відзначають, що право на свободу думки та переконань повинно виражатися в свободі вибору та прийняття релігії або інших, в тому числі нерелігійних, переконань, в публічному їх вираженні; утворення релігійних об'єднань та набуття ними прав юридичної особи; відправлення культу індивідуально чи з іншими особами, приватним шляхом чи публічно, а також створення з цією метою сакральних об'єктів; утворення та діяльність релігійно-гуманітарних чи благодійних закладів; виробництво та поширення необхідної для задоволення потреб віруючих літератури та предметів культу; самостійне ведення церквами та релігійними общинами своїх справ, тобто без втручання держави; релігійне та нерелігійне виховання та освіта дітей; отримання добровільної фінансової допомоги від фізичних та юридичних осіб; підготовка священнослужителів та керівників общин; встановлення та підтримка контактів з одновірцями інших країн.

Саме в дусі вказаних вимог, найбільш повно сформованих в "Декларації про ліквідацію всіх нетерпимості та дискримінації на основі релігії та переконань" Генеральною Асамблеєю ООН від 25 листопада 1981 року побудовані конституції та законодавства про свободу совісті в Угорщині, Словаччині, Чехії, Польщі та Румунії.

Свобода совісті та віросповідання може інтерпретуватись і як право особистості, і як право групи людей. Мова може йти і про релігійне об'єднання, і про специфічну спільноту, як сім'я. Права першого суб'єкта описані у всіх конституціях східноєвропейських країн, в той час, як право сім'ї та опікунів на виховання та освіту своїх дітей у відповідності з своїми релігійними та нерелігійними переконаннями обґрунтовані тільки в конституціях Польщі (ст.48) Румунії (ст.29) та Словенії (ст.41).

Свобода совісті та віросповідання не можуть бути абсолютними, тобто нічим не обмежені. Завжди, навіть у самих демократичних країнах, вона обмежена певними рамками. У відповідності з міжнародними стандартами, свобода совісті може бути предметом обмежень,

передбачених законами певної країни, необхідних для безпеки держави, охорони суспільного порядку, здоров'я, моралі, основних прав і свобод інших громадян.

Саме такі обмеження зафіксовані в конституціях Словаччини (24.4), Польщі (53.5), Албанії (ст.18), Болгарії (ст.37). Це суттєва новація, яка відрізняє нинішні основні закони центральноєвропейських країн від попередніх, в яких домінувала заборона на використання релігії та церкви в політичних цілях. Релігійні переконання не можуть бути причиною відмови від виконання громадянських обов'язків, а також причиною недотримання законів.

Сьогодні в законодавствах майже всіх постсоціалістичних країн, за виключенням Албанії, Румунії та Словенії, конституції чи відповідні закони гарантують громадянам право на альтернативну службу у зв'язку з їх релігійними переконаннями.

Характерною особливістю конституцій сучасних постсоціалістичних країн є проголошення ними принципів деідеологізації держави та політичного плюралізму. Вказані принципи дають можливість державі та суспільству гарантувати неповернення до не правової практики не так давнього часу, в тому числі і в сфері державно-церковних відносин.

Ідея поза ідеологічної держави виражена перш за все в конституційній забороні якої-небудь державної ідеології. Так, наприклад, Конституція Словацької Республіки відмічає: "Словацька Республіка є суверенною, демократичною державою. Вона не пов'язана жодною ідеологією чи релігією".

Принцип деідеологізації держави підкріплений в конституціях східноєвропейських країн принципом політичного та світоглядного плюралізму. Ми вже говорили, що в конституціях східноєвропейських країн був зафіксований принцип відокремлення церкви від держави. Не обумовлено в конституціях НДР, Румунії та ЧССР взаємовідносини між державою та церквою однозначно трактувалися як "відокремлені" на основі інших законів цих країн. З цих законів виливалася ідея примату держави над церквою.

В цілому ряді випадків конституції визначали незалежний статус церкви та держави один від одного. Так в конституції Польщі (ст.25), подібним чином в конституції Румунії(29.5)

Принцип відокремлення церкви від держави знову зафіксований в конституціях Болгарії, Угорщини, Словенії, Хорватії. В конституціях Словаччини, Чехії відмічено світський характер цих держав, конкретний принцип, на якому будуються їх відносини з церквами – на основі відокремлення чи незалежності і автономії – не визначений, хоч характер інших статей конституцій цих країн цих країн свідчить на користь принципу незалежності держави і церкви, кожної своїй сфері.

Але щоб не проголошували конституції в якості абстрактного ідеалу, на практиці ми спостерігаємо тісне перештетення релігії та політики. Конституційна доктрина „невтручання” держави у сферу релігії відносно високо розвинута в США, але навіть там „стіну між церквою та державою” не можна назвати дуже міцною.

Як сприйняла нові реформи в посткомуністичних країнах церква? У 1989 році мирна та демократична революція в Центральній та Східній Європі на здивування охопила і церкву. Вони зіткнулися з швидким переходом від авторитарного режиму до багатопартійності, плюралізму та демократії. Але тільки в Польщі та Чехословаччині церква була готова відкрито підтримати суспільство до фундаментальних змін. У вересні 1989 року Польська католицька церква виділила представників високого рангу для переговорів з комуністичною владою та демократичною опозицією щоб допомогти вийти з політичної та соціальної кризи.⁴ У листопаді 1989 року Празький кардинал Франтішек Томашек у зверненні до народу заявив що він та католицька церква вітають революцію.⁵

Як тільки ейфорія мирних революцій почала стихати, організоване християнство змушене було зіткнутися з проблемою визначення своєї позиції в новому демократичному суспільстві. Це вимагало значних інтелектуальних зусиль, які важко було знайти всередині існуючої релігійної еліти. Відсутність демократичного досвіду, несприйняття до уваги очікувань та потреб інших сегментів суспільства не сприяли посиленню авторитету церкви. Російська православна церква лобувала правове обмеження діяльності нових конфесій в Російській Федерації. Все ще проявляє себе польський антисемітизм, існують програми проти циган у Чеській Республіці.

Традиційна релігійна свідомість польського католицизму, що була джерелом могутності в комуністичні часи, раптово показала своє друге обличчя: як організація, що глибоко поділилась на різні політичні напрямки, як сиринятлива до анти реформістської риторики. Сьогодні польська церква все ще виступає об'єднуючим центром для певних політичних сил країн, які виступають проти Лелека Бальдервіса, Адама Михника та інших політичних діячів, що символізують західний лібералізм.⁶ Тиради багатьох католицьких церковних діячів проти Заходу, ринкової економіки, посилюють сириняття католицизму як сили, яка бореться з модернізацією Польщі.

До країн, де церква займає слабкі позиції слід віднести Угорщину та Чехію. В Угорщині основною проблемою залишається реституція власності, яка була конфіскована в католицької церкви при комуністах. Посткомуністична угорська влада була готова віддати церкві її майно при умові, що власність яка використовувалась на суспільні потреби і надалі буде використовуватись для цих потреб.

Як пояснити високий рівень ворожнечі у Хорватії, Боснії та Косово по відношенню до етнічних та релігійних меншин, які вважаються „чужими” навіть після століть спільного проживання. Домінантна релігія в цих країнах не зробила нічого, щоб виправити ситуацію. Війни в колишній Югославії не можуть розглядатися як релігійні війни в класичному розумінні. Але вони показали, що релігія може бути використана політичними для розпалювання війни.

Таким чином, падіння комуністичних режимів, зміна правових систем в країнах Центральної та Східної Європи не могли не відобразитися на державно-церковних відносинах. Зміна базового законодавства про свободу совісті привела до розширення конфесійного спектру діючих релігійних об'єднань.

Суттєво змінився характер діяльності релігійних організацій. Сьогодні вона включає не тільки культову практику, але і соціальну, культурно-просвітницьку, освітню та підприємницьку діяльність. Це значно розширило сферу та масштаби взаємодій між державою та релігійних організацій та їх правового забезпечення. Релігійний вплив відсутній в сфері освіти, в збройних силах, політичному житті країн Центральної Європи.

Проаналізувавши конституційно-правові акти, ми маємо всі підстави стверджувати, що за останнє десятиріччя в країнах Центральної Європи створені нормальні правові умови для діяльності релігійних організацій.

⁴ Пошан Н.В. Конституційно-правовое регулирование отношений между государством и религиозными объединениями в Российской Федерации // Автореф. канд. диссерт. М., 2001. – С.15-16.

⁵ Юскас Н.Х. Из опыта взаимодействия армии и Церкви в некоторых восточноевропейских странах // Государство религия церковь в России и за рубежом. Информационно-аналитический бюллетень №3-4. – С.123.

⁶ Овсянко Ф.Г. Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы // Мировой опыт государственно-церковных отношений: Учебное пособие / Под ред. докт. Философ. наук., проф. Н.А. Трофимчука. – С.154.

⁷ Szostkiewicz A. Religion after Communism // *Commonweal?* 09/24/99, Vol.126 Issue 16, p. 2.

⁸ Beck R., Hendon D. Notes on church-state affairs Czechoslovakia // *Journal of Church & State*, Winter 90, Vol.32 Issue 1, p161.

⁹ Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе // *Конституционное право: Восточно-европейское обозрение*. – №4 (25). –1998. – №1 (26). 1999. – М., 1999. – С.49.